

Novetats epigràfiques menorquines II

Epigraphic novelties from Minorca II

Joan C. de Nicolás Mascaró*, Bartomeu Obrador Cursach**

Resum: *Continuant amb la publicació d'inscripcions inèdites procedents de Menorca, aquest article en presenta tres. La primera és un petit fragment d'inscripció monumental llatina d'època imperial trobada a Binicalaf. El segon es tracta d'una téssera documentada a Mallorca i amb una disputada inscripció ibèrica o, més probablement, llatina. Finalment, es presenta un segell amfòric originari d'Apúlia amb l'antropònim grec Ἀγάθων en genitiu i que complementa un altre testimoni trobat a la ciutat de València (IGEP 244.6).*

Abstract: *The present paper, following the former one, presents three ancient inscriptions from Minorca. The first one is a little fragment of a monumental Latin inscription dated to the Roman Imperial Age and found in Binicalaf. The second one is a tessera previously documented in Mallorca which presents a very dubious Iberian inscription or, more likely, a Latin one. Finally, an amphora with stamp bearing the Greek name Ἀγάθων in the genitive is analysed taking into account another parallel found in Valencia (IGEP 244.6) and their origin is suggested to be Apulian.*

Paraules clau: *Epigrafia, llatí, iber, grec, Menorca (Illes Balears)*

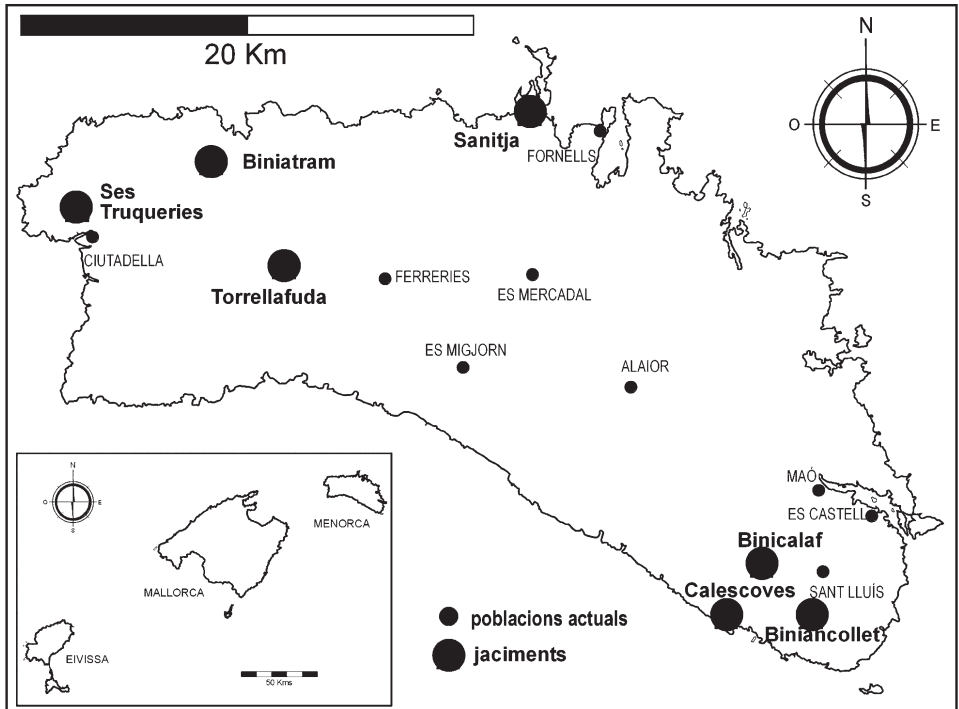
Keywords: *Epigraphy, Latin, Iberian, Greek, Minorca (Balearic Islands)*

Seguint amb l'article publicat en un tom anterior d'aquesta mateixa revista¹, pretenem donar a conèixer tres inscripcions més trobades a diferents jaciments de Menorca i que encara romanien inèdites perquè eren en diferents col·leccions particulars.

* Institut Menorquí d'Estudis (IME) i Centro de Estudios Fenicios y Púnicos (CEFYP).

** Universitat de Barcelona (UB).

1. J.C. de NICOLÁS MASCARÓ, B. OBRADOR CURSACH, «Novetats epigràfiques menorquines I», a *SEBarc* XIII, 2015, pp. 135-143.



Localització dels jaciments mencionats al treball. Dibuix: J.C. de Nicolás

1. Fragment d'inscripció monumental llatina trobada a Binicalaf Vell (Maó)

Fragment de calcària amb una sola cara plana, que conté els fragments de la inscripció amb lletres monumentals. El fragment de pedra calcària té 56 mm d'alçada i 49 mm d'amplada i una gruixa màxima de 32 mm d'ençà la cara plana, i dintre de la irregularitat de les altres cares del fragment. Les restes de les lletres eren en perfecte estat a l'hora d'observar-les. L'única lletra sencera, la V, té una alçada de 61,8 mm (fig. 1). Segons les nostres dades el fragment es trobà mentre es llaurava la terra d'un dels hortalers propers al lloc de Binicalaf Vell i des de llavors ha estat conservat pel llogater de l'hort, que actualment no resideix a Menorca, motiu pel qual es pot considerar perdut.

El jaciment de Binicalaf Vell, Maó (codi BCV-01), és situat a devers un quilòmetre de Calescoves, Alaior, i pot ésser el més important per les seves dimensions entre els més propers a la cala i a la gran necròpolis. Actualment aquest gran assentament de Binicalaf Vell, també anomenat Ca'n Batxigo, només conserva en bon estat un talaiot vora el camí d'accés al lloc, que és també el camí vell per anar a Calescoves des de Maó. Aquest talaiot té la circumstància de tenir al seu cim un pis de lloses escairades de pedra i una mena de portal amb polleugeres, quelcom que fa pensar

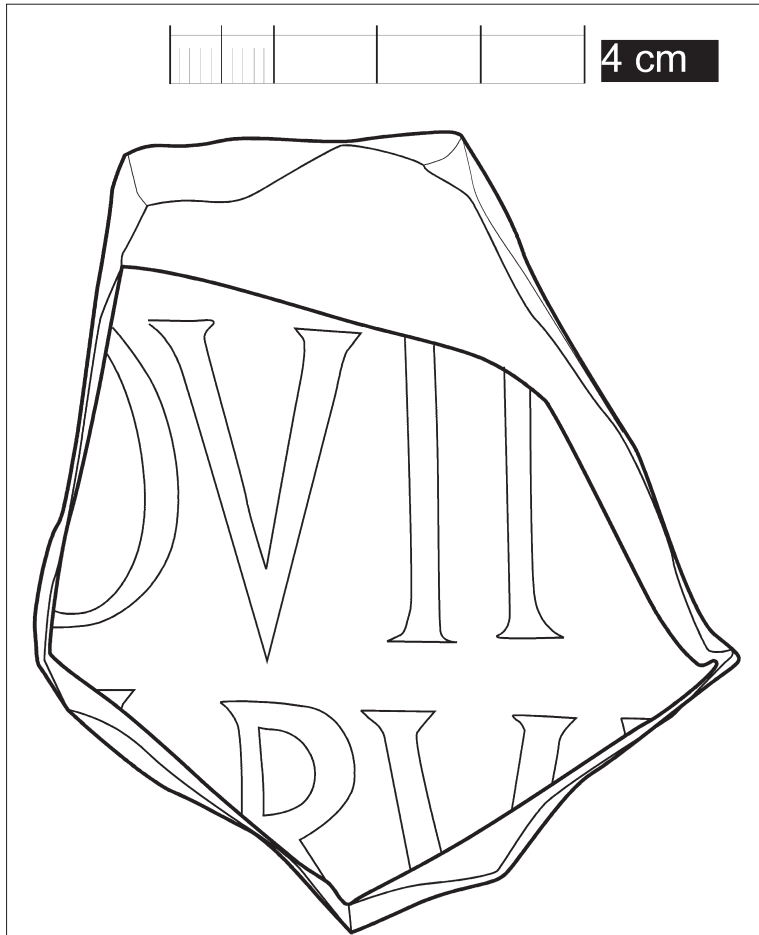


Fig. 1. Fragment d'inscripció monumental de Binicalaf Vell. Dibuix: Joan C. de Nicolás

en una petita construcció d'època romana o potser medieval. No hi ha dades de la seva cronologia tot i que no fa massa anys, potser vint o trenta, fou netejat. Entre moltes altres restes del poblat mig amagades entre la vegetació i diverses construccions modernes dels hortalts sembla que hi ha restes d'un segon talaiot i potser també d'un santuari entre els fonaments de diverses unitats domèstiques. La ceràmica superficial demostra una continuïtat del poblament a la zona des de la Segona Guerra Púnica fins al final del món clàssic.

Malgrat la petitesa del fragment, les lletres mostren una escriptura típicament monumental imperial amb apèndixs de forma triangular als extrems de les grafies. El text conservat es disposa en dues línies dextroverses. A la primera romanen restes de quatre grafies, de les quals només la segona és totalment completa. Tant la primera com la darrera lletra només es conserven parcialment i de la tercera només es conserva

l'apèndix superior. Tanmateix, queda clar que la primera és una O i que la darrera ha d'ésser una N, el traç central de la qual coincideix amb el trenc, com és comú.

Pel que fa a la segona línia, hi ha restes de quatre grafies. De la primera i de la quarta tot just es conserva un apèndix. La distància, però, entre la primera i la segona fa pensar en una hipotètica interpunció entre la grafia documentada per aquest apèndix i la lletra R o, més versemblantment, en una lletra A l'obertura de la qual ocuparia aquest espai. Finalment, la segona lletra ha d'ésser una R i la tercera V, perquè tot i estar esmitjades, se'n conserva una part prou significativa. Per tant, és prou clara una lectura com la que segueix:

[---]QVIN[---]
[---]+RV+[---]

Quant al contingut, la seqüència QVIN de la primera línia ens remet al terme *provincia*, que s'escau força bé a una inscripció d'aquestes característiques. Malauradament, no es pot concretar en quin cas es troba. Tampoc no es podria descartar que es tractés d'un derivat d'aquest terme com *provincialis*. Menys probable estadísticament, encara que no es pot bandejar del tot, és que la inscripció documenti un antropònim com *Iouinus*, no documentat a Hispània, *Ouinius*, *Ouinia* o *Ouinianus*, aquests darrers sí coneguts a Hispània: *Ouini(us) Alaus* (nominatiu AE 1997, 883b = *HEp* 7, 1997, 660), *Ouinio* (datiu, CIL II, 4126 i IRC III, 61 = *HEp* 4, 1994, 417), *Ouiniano* (datiu, CIL II, 4123 i CIL II, 4232), *Ouinia* (forma femenina en nominatiu, CIL II, 3494).

Pel que fa a la segona línia, la seqüència *-ru-* és massa comuna per a poder oferir cap mena d'informació. Una possibilitat és que es tracti d'un genitiu plural *-arum* (que editariem [- -]arum [- -]) i que l'apèndix sigui una deixa d'aquesta hipotètica A, que, a més a més, explicaria la separació entre una grafia i l'altra. Si hem de suposar una interpunció, encara que no optem per aquesta opció, tampoc no ho podem concretar més enllà de dir que fóra el començament d'un mot indeterminat. Per tot plegat la nostra proposta de lectura crítica és aquesta:

[- -]prouin[cia² - -]
[- -]+RV+[- -]

Finalment, tant per les dades paleogràfiques com per les minses restes textuais, el més probable és que es tractés d'una inscripció honorífica com d'altres trobades a l'illa.² Vegeu per exemple CIL II, 3711, add. 963 (= *ILS* 6959 i *CIBal* 123): [M]aecius Mae/[ci]anus Quirina / Montanus ael/[d]ilicius ter Ivira/[t]u in insula func/[t]us etiam

2. Sobre l'epigrafia honorífica de les Illes Balears, vegeu M.L. SÁNCHEZ LEÓN, «Homenajes públicos en las ciudades de las INSVLAE BALIARES», a M.L. SÁNCHEZ LEÓN (ed.), *Les Balears romanes. Nous estudis*, Palma 2012, pp. 121-138.

flamina[t]u *provinciae Hispal*[nia]e *Citerioris ob ae*[ter]nita[t]em *honorum* / [suo] *rum* [me]moriae / [con]locavit («Meci Mecia Montà, de la tribus Quirina, qui exercí d'edil, tres cops el duumvirat a l'illa i també el flaminat a la província d'Hispania Citerior, posà (aquest monument) per a l'eterna memòria dels seus càrrecs»). Ara bé, què fa un fragment com aquest en un lloc com Binicalaf és quelcom que som lluny de poder explicar.

2. Tèssera procedent de Mallorca trobada a Sa Talaia de Biniancollet (Sant Lluís)

Tèssera menorquina conservada en una col·lecció particular i trobada en el poblat talaiòtic de Sa Talaia de Biniancollet, al sud de Sant Lluís (codi BCL-01), del qual només resten unes poques pedres i en desordre, però que probablement tingué algunes unitats domèstiques talaiòtiques formant un petit assentament que fou reutilitzat entre els segles III a.C. i, com a mínim, el IV d.C., segons ho palesen les ceràmiques visibles en superfície. Les mesures de la tèssera (fig. 2) són 42-46 mm de diàmetre i 5 mm de gruixa aproximadament, però malauradament no disposem del seu pes.

Tot i l'estranyesa d'aquesta peça a Menorca, té uns bons paral·lels trobats a Mallorca i publicats per E. Trilla i A. Calero³. Com en aquestes peces, el dret només



Fig. 2. Les dues figures de dalt són el dret i el revers de la tèssera de plom de Biniancollet, Sant Lluís i les dues de baix són d'una de les peces semblants procedents de Mallorca. Fotografies de dalt: J.C. de Nicolás. Fotografies de baix: segons Trilla i Calero, «Los plomos monetiformes...», cit., p. 72

3. E. TRILLA PARDO, A. CALERO GELABERT, «Los plomos monetiformes de época romana en la isla de Mallorca», a *Acta Numismática* 38, 2008, pp. 55-86, especialment pp. 71-80 («Plomos Monetiformes

presenta el relleu del bust d'un home, quasi una caricatura, sense cabells ni barba, amb el nas gruixut i els ulls ben marcats. Per la manca d'atributs no es pot identificar per si mateix; però, atès que en el revers trobem una maça, és versemblant que es tracti d'una figuració d'Hèracles/Hèrcules, car aquest n'és un atribut recurrent. Aquesta maça és el motiu principal del revers dels objectes i es troba al centre delimitat per un cercle format per punts en relleu. Sobre la maça hi ha restes de tres o quatre lletres també en relleu. A sota de la maça, s'hi esperarien restes de lletres, com en les mallorquines, però malauradament en l'exemplar menorquí han desaparegut per efecte de l'erosió i d'algun cop juntament amb els punts en relleu del cercle.

Sovint les tèsseres de plom o d'altres materials que s'empraven com a tiquets per a espectacles o representacions, encara que també com a valor d'intercanvi per algun servei que en aquest cas som lluny d'arribar a concretar.

Com hem comentat, la tèssera trobada a Menorca presenta les restes de tres lletres a sobre del relleu en forma de maça, de les quals només la primera per l'esquerra es llegeix amb total claredat, car les altres dues tot just s'intueixen. Quant al tipus d'escriptura d'aquestes lletres, els primers editors consideraren que es tractava del signari ibèric meridional o sud-oriental (literalment «ibérico del sur»)⁴. Ara bé, és cert que la forma de les lletres s'assemblen molt al signari ibèric, però només en el cas de la primera lletra per l'esquerra es pot considerar diferent de l'alfabet llatí. Si bé segons els primers editors es tractaria d'una *š*, el més probable és que es tracti d'una simple *N* llatina. És cert que aquesta disputada lletra sembla tenir un traç no esperat, però bé pot deure's a un error, a un desgast significatiu del cuny que s'emprà per a fer-les o que realment sigui un traç pertanyent a una possible lletra anterior no identificada. De fet, aquesta és l'explicació més econòmica, atès que no és gens senzill explicar que a Mallorca s'hagués emprat el sil·labari ibèric en aquestes peces en concret. D'altra banda, les lletres que apareixen sota la maça en les peces que la conserven són clarament llatines encara que, com veurem, presenten certs problemes. Finalment, si s'accepta que és llatina, totes dues seqüències són dextrorsos. Així, doncs, la lectura ens quedaria com segueix:

+NVM
[T·PAVK]

Pel que fa al text situat sota la maça, s'ha llegit com *T·FAVK* pels primers editors, tanmateix en la peça menorquina no en resta cap rastre, com s'ha dit a la descripció. La primera lletra és prou clara i entre la primera i la segona lletra sembla haver-hi

del Tipo de la Maza»). D'altra banda, la col·lecció també es troba, amb fotografies més bones, en el catàleg d'Aureo & Calicó de novembre del 2015, pp. 29-32, disponible a <https://www.aureo.com/mediaaureo/Subasta0272-1/catalogo0272-1.pdf> [consultat el 30 de març del 2016].

4. TRILLA PARDO, CALERO GELABERT, «Los plomos monetiformes...», *cit.*, p. 72. En aquest punt volem agrair els comentaris dels iberistes Víctor Sabaté Vidal i, mitjançant aquest, Joan Ferrer, qui han posat en dubte el caràcter ibèric d'aquestes peces.



Fig. 3. Fragment de kalathos ibèric de Biniatram (Ciutadella) amb esgrafiats dalt la vora plana. Dibuix: J.C. de Nicolás

una interpunció. Ara bé, més complicat és llegir el que segueix. Podem llegir-hi una *P* amb l'apèndix obert, quelcom que no és inusual en l'epigrafia llatina i que es dona, per exemple, en alguns esgrafiats de *Pollentia*. Seguidament trobem una clara *A* que els primers editors consideren lligada a una *V* i, a la vegada, a una *K* final. Aquesta darrera bé podria ésser una *C*, però no és del tot clar. En totes dues seqüències el més probable és que es tracti d'antropònims, encara que no hi puguem adduir cap paral·lel. Sigui com sigui, deixem aquesta qüestió oberta per a futurs estudis sense pretendre res més que donar constància d'aquest testimoni menorquí.

Finalment, aprofitem l'avinentesa per a reivindicar la primera i de moment única troballa segura d'escriptura ibèrica nord-oriental a l'illa de Menorca⁵. Es tracta d'un esgrafiats posterior a la cocción en la cara plana superior d'un fragment de vora d'un kalathos ibèric trobat a Biniatram (Ciutadella) i conservat en una col·lecció particular (fig. 3). Malgrat haver estat publicat el 1993⁶, no ha rebut cap mena d'atenció per part dels iberistes. Així, doncs, juntament amb aquesta reivindicació en presentem una lectura millorada:

[- -]inérni

Sobre aquest text només es pot adduir que tant pel tipus d'esgrafiats com per la més que probable presència del sufix *-ní*, escrit com *-nai* en grecoibèric⁷, el més semblant és que es tracti d'un antropònim el començament del qual s'hauria perdut.

5. Deixem de banda les llegendes monetals per la seva característiques pròpies en la seva circulació. Sobre la presència de monedes iberes a Menorca, vegeu J.C. de NICOLÁS MASCARÓ, «Romanització de Menorca», a J. MASCARÓ PASARIUS, *Geografia e historia de Menorca IV*, Menorca 1983, pp. 234-239.

6. J.C. de NICOLÁS MASCARÓ, M.J. CONDE BERDÓS, *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses* (Col·lecció Recerca 3), Maó 1993, p. 60, fig. I.1.4.4.

7. Sobre aquest sufix, vegeu N. MONCUNILL I MARTÍ, *Lèxic d'Inscripcions Ibèriques (1991-2006)*, Barcelona 2007, pp. 242-243, disponible a <http://hdl.handle.net/2445/41649> [consultat el 30 de març del 2016].

3. Segell sobre ansa d'àmfora brindisina trobada a Ses Truqueries (Ciutadella de Menorca)

Fragment de nansa que presenta segell amfòric amb lletres gregues (fig. 4 i 5) trobat a Ses Truqueries, al nord de Ciutadella (codi TRU-02), un assentament talaiòtic del qual resten un hipogeu i nombrosos fragments superficials de ceràmiques púniques i romanes d'època republicana i altimperial. Actualment es conserva en una col·lecció particular. Les dimensions de la peça és de 105 × 28 × 27 mm i, encara que està trencada, la forma de quart de cercle és evident, motiu pel qual hom pot saber a quin tipus d'àmfora pertanyia (vegeu-ne els detalls a sota). La nansa, de secció circular quasi exacta, és feta amb una pasta de color rosat amb fines partícules blanques i presenta una espessa engalba groguenca. El segell és rectangular i les seves mesures actuals són 45 × 12-10 mm. Un dels seus caps és gairebé sencer i només li manca un petit cantell, que no impossibilita de llegir-hi la sigma final de la inscripció; l'altre cap del segell està trencat xapant la primera lletra de la qual en queden restes, encara que es tracta clarament d'una gamma. La resta de lletres són senceres i es pot llegir sense dificultats la seqüència ΓΑΘΩΝΟΣ.

Encara que la primera part s'ha perdut en l'exemplar menorquí, un únic paral·lel trobat a la ciutat de València (al Carrer Roc de Chabàs el 1993, en la UE 3ORC 1612-41), una altra nansa (fig. 6) conservada pel Servei d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) al depòsit de peces museables núm. 0/334 (IGEP 244.6) i considerada fins ara ròdia, permet saber que al començament de la peça menorquina hi manca només una alfa. Tanmateix, aquest darrer testimoni tampoc no conserva el segell complet, hi manca el final perquè la curvatura de la nansa féu que el segell en la seva part final no quedés imprès. Per aquest mateix motiu no ha d'estranyar que se n'hagin proposat diferents lectures. En un primer moment fou editada com a Ἀγαθωκ(λης) per J.C. Márquez i J. Molina⁸, però refusant aquesta primera lectura, M^a Paz de Hoz l'ha publicada com a Ἀγάθων (IGEP 244.6), considerant que, tot i ésser Ἀγαθωκλης un nom de fabricant molt comú, s'hi espera una omega i no una òmicron (Ἀγαθοκλῆς) i que, de la pretesa kappa que hi llegeixen els anteriors editors, només en resta un traç vertical que bé podria ésser una ni⁹. Aquesta darrera lectura sense cap altre testimoni era perfectament vàlida, però com que el segell menorquí i el valencià són clarament el mateix, ara se'n pot establir una de millor. Així, doncs,

8. J.C. MÁRQUEZ VILLORIA, J. MOLINA VIDAL, *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Barcelona 2005, pp. 343-344, núm. 388. Per a la informació arqueològica (juntament amb una fotografia), vegeu A. RIBERA, a A. RIBERA, M. OLCINA, C. BALLESTER (eds.), *Pompeya bajo Pompeya. Las excavaciones en la Casa de Ariadna*, València 2007, p. 239.

9. Aquesta explicació oferta per M^a Paz de Hoz es troba, tanmateix, a J. TREMOLEDA, M. SANTOS, «El comercio oriental en época helenística: los sellos anfóricos», a M^aP. de HOZ, G. MORA (eds.), *El oriente griego en la Península Ibérica. Epigrafía e historia*, Madrid 2013, p. 75, núm. 74, on també es descriu la peça i el seu context. En totes aquestes publicacions es considera que és d'origen rodi i, per tant, d'una àmfora vinària.



Fig. 4. Dues fotografies del mateix segell sobre la nansa d'una àmfora trobada a Ses Truqueries (Ciutadella) on es veuen les petites dificultats de lectura que presenta. Fotografies: J.C. de Nicolás

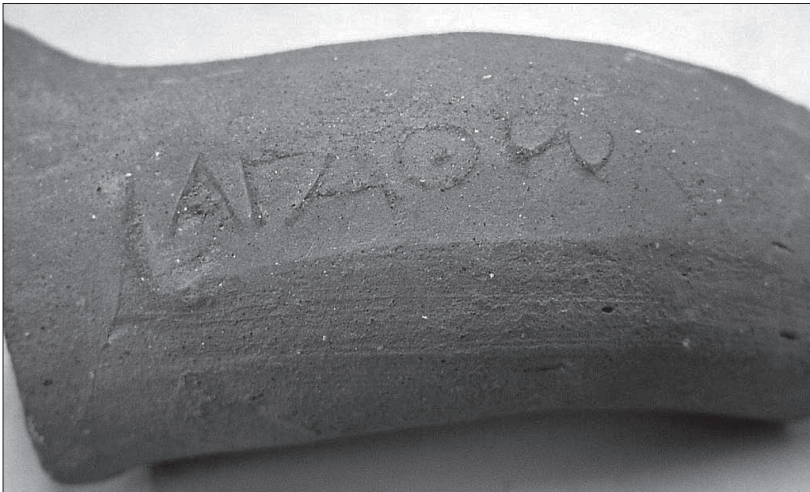


Fig. 6. Fotografia del fragment de nansa trobat a València, SIAM, depòsit de peces museables núm. 0/334 (IGEP 244.6)

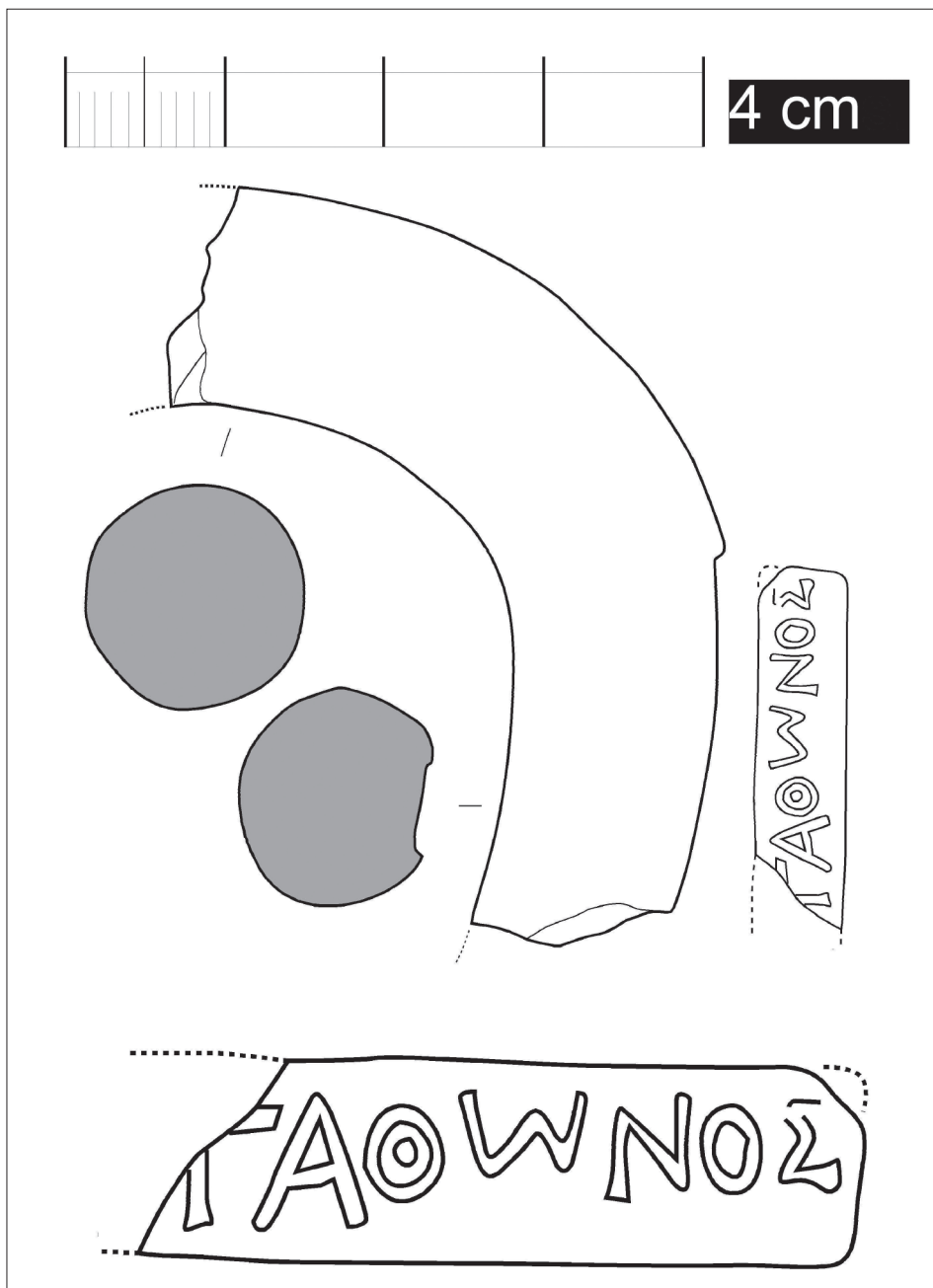


Fig. 5. Fragment de nansa d'àmfora trobada a Ses Truqueries (Ciutadella) amb el segell de Ἀθωνος, localitzada a Ses Truqueries (Ciutadella). Dibuix: J.C. de Nicolás

el segell d'ambdues nanses presenta l'antropònim Ἀγάθωνος, 'd'Agató', genitiu de Ἀγάθων. Segons Tremoleda i Santos, aquest nom probablement designa el productor del vi. Malauradament, aquest segell encara roman sense més paral·lels. Pel que fa a cadascun dels testimonis, la lectura és la que segueix:

Nansa trobada a València (IGEP 244.6): Ἀγάθων[ος]

Nansa trobada a Menorca: [A]γάθωνος

Arribats a aquest punt, cal tractar l'origen d'aquestes peces. El fragment de nansa trobada a València, de secció circular, ha estat classificada com a pertanyent a una àmfora ròdia, quelcom coherent amb la forma del fragment i amb l'antropònim clarament grec, encara que mancant de paral·lels en els milers d'àmfores ròdies; fins i tot aquest petit fragment és gairebé recte, quelcom també normal car, en les àmfores ròdies segellades, les nanses estan formades per dues seccions rectes que s'uneixen en un angle molt marcat. Ara bé, tot comparant aquests detalls amb el fragment menorquí, es palesa que aquest darrer és molt més gran i que, a banda de tenir també la secció circular, s'hi observa clarament que la forma de la nansa és de quart de cercle, fet que invalida totalment la classificació d'aquesta àmfora com a ròdia i permet assegurar que es tracta d'una de les variants de les àmfores oliàries brindisines, sovint amb les nanses segellades amb antropònims grecs, de secció circular i en forma de quart de cercle. Conseqüentment, és segur que el fragment d'àmfora menorquina amb l'antropònim Ἀγάθωνος és una de les àmfores tardo-republicanes d'Apúlia, encara que és cert que aquest antropònim no ha aparegut ni en els forns excavats a l'entorn de Bríndisi ni tampoc en els milers de peces documentades als museus de la zona¹⁰. Així, doncs, aquest fragment de nansa aparegut a Menorca té un interès especial perquè permet assegurar l'origen del fragment valencià i, alhora, tots dos són de moment els únics testimonis coneguts d'aquest segell.

Tot i que les àmfores ròdies i les brindisines no siguin excessivament freqüents a l'illa de Menorca i a la costa del llevant peninsular, no manquen ni les unes ni les altres. Ara bé, ens limitarem a fer menció d'altres segells d'àmfores brindisines trobades a Menorca, com és el cas d'un petit fragment de secció circular amb la marca *VEHILI* (fig. 7) del primer quart del s. I a.C. trobat al poblat talaiòtic de Torellafuda, Ciutadella (codi TLF-01)¹¹. D'un temps ençà, s'hi han afegit dues noves troballes: un fragment amb la mateixa marca *VEHILI* (fig. 8) i un altre amb la marca *BAHANO*. Ambdues corresponen a àmfores fabricades al forn d'Apàni (Bríndisi)¹²

10. Per a una visió més general sobre els segells de les àmfores brindisines, vegeu Ph. DESY, *Les Timbres amphoriques de l'Apulie républicaine: documents pour une histoire économique et sociale*, Oxford 1989.

11. J.C. de NICOLÁS MASCARÓ, *Epigrafía Anforaria en Menorca* (Cuadernos del CISM - Arqueología Clásica en Baleares 2), Maó 1980, p. 28, núm. 26.

12. P. PALAZZO, *Le anfore di Apàni (Brindisi)*, Roma 2013, pp. 74 i 95.

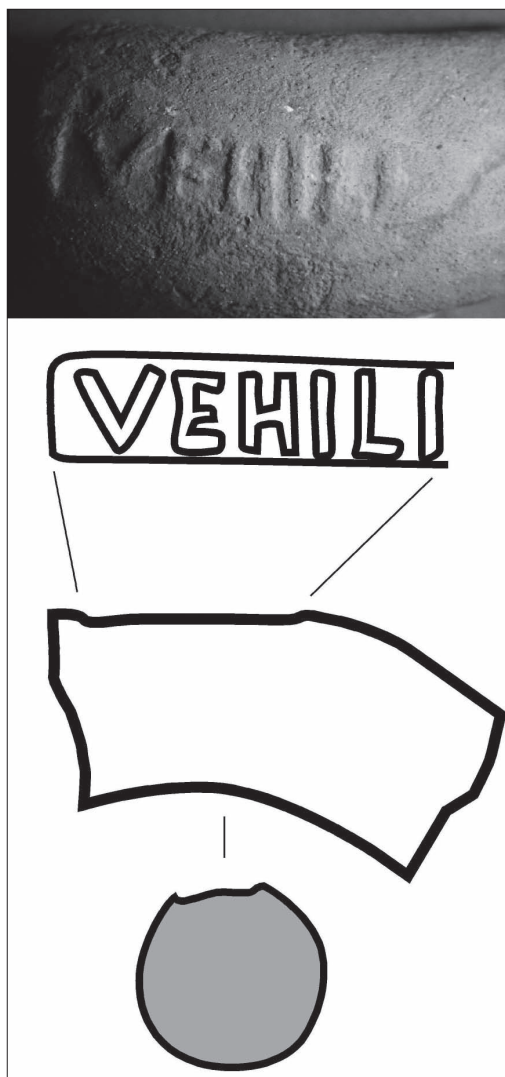


Fig. 7. Fragment de nansa d'àmfora brindisina amb segell VEHILI, fabricat al forn d'Apani (Bríndisi). Dibuix i fotografia: J.C. de Nicolás

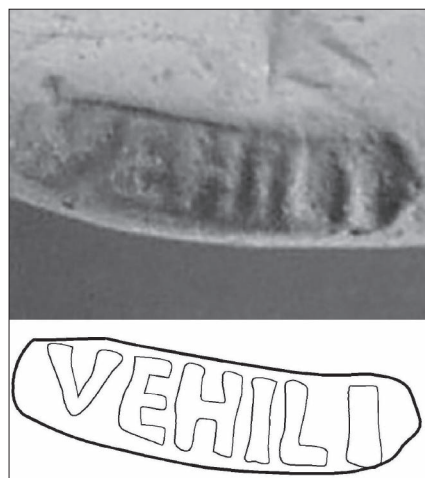


Fig. 8. Fragment de nansa amb segell VEHILI procedent del campament romà de Sanitja, es Mercadal. Col·lecció del parc arqueològic de Sanitja - Santa Teresa. Fotografia i dibuix: J.C. de Nicolás

que foren trobades al campament romà republicà de Sanitja, es Mercadal, i que estigueren exposades en la petita col·lecció del parc arqueològic d'aquest jaciment a Santa Teresa, STE-02, fins al seu tancament.